

MOSKOU

SIMON MORRISON

MOSKOU

EEN DUIZENDJARIGE GESCHIEDENIS

Vertaald door
André Haacke en Ruud van der Helm

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9426-9
ISBN 978-94-023-1560-8 (e-book)
NUR 680

Oorspronkelijke titel: *A Kingdom and a Village*
Oorspronkelijke uitgever: Alfred A. Knopf, a division of Penguin Random House LLC,
New York
Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Omslagbeeld: © Philippe Benoist
Auteursfoto: © Anna Gaskell
Zetwerk: Elgraphic

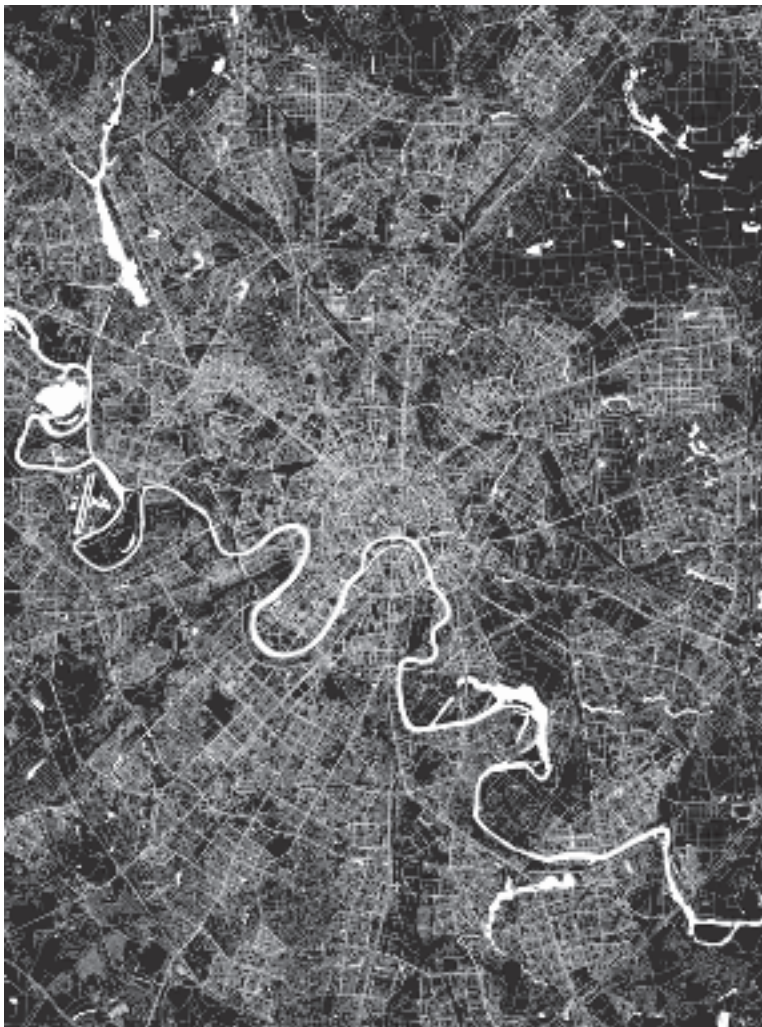
© 2026 by Simon Morrison
© 2026 Nederlandse vertaling André Haacke, Ruud van der Helm en Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Voor Elizabeth

1. Vectorplattegrond van Moskou.

INHOUD

DEEL 1: VÓÓR RUSLAND

Inleiding: Tanja 11

1. De rivier 23
2. As 49
3. Een goddelijke straf 69
4. Het Derde Rome 91
5. Ivan IV 117
6. Troonpretendenten 142

DEEL 2: TWEEDE STAD

7. Buitenlanders 177
8. Keizerinnen en dieven 210
9. 1812 en de wederopbouw 237
10. Grand Theater 264
11. Zarjadje 286
12. De mystiek van de Arbat 313

DEEL 3: HOOFDSTAD VAN DE SOVJET-UNIE

13. Revolutionairen en contrarevolutionairen 331

14. Stalinisme 361

15. De metro 393

16. Zwemmen 423

Besluit: Nergensland 451

Dankwoord 463

Illustratieverantwoording 465

Noten 467

Register 535

DEEL 1

VÓÓR RUSLAND

INLEIDING

TANJA

Rusland (Rossija) is in het verleden nooit simpelweg Rusland genoemd, althans niet formeel. Het stond bekend als de Heilige Roes, het tsaardom Rusland, het keizerrijk Rusland, Sovjet-Rusland en de Russische Federatie, maar nooit als gewoon Rusland. Dat land bestaat alleen in de verbeelding, in het fictieve landschap van schuld en boete, oorlog en vrede, terreur en utopie, Oom Wanja en Dokter Zjivago.

Moskou vormt het hart van een land dat 11 procent van de landmassa van de wereld beslaat, zich uitstrekt over elf tijdzones en ruim 145 miljoen inwoners telt. Ongeveer 13 miljoen Russen wonen in en rond de hoofdstad. Kerk en staat komen in deze stad samen. Ze herbergt zowel de zetel van de Oosters-Orthodoxe Kerk als het politiek machtscentrum dat kortweg het Kremlin wordt genoemd. Moskou bezit in potentie de macht om de wereld te gronde te richten. Al eeuwenlang ontleent ze daaraan haar autoriteit, mede als compensatie voor zowel de werkelijke als de ingebeelde ‘smartelijke knechting’ waaraan Rusland in het verleden onderworpen is geweest volgens de tekst van een revolutionair strijdlied. Om vijandelijke invasies te voorkomen heeft Moskou zelf keer op keer invasies ondernomen. De grondvesten van de stad zijn gelegd op wat ze heeft ontnomen aan het Pools-Litouwse Gemenebest, Kiev en Oekraïne, de bakermat van de Slavische wereld. Haar aldus af-

gedwongen status bewaakt Moskou angstvallig: de Moskovieten worden streng onder toezicht gehouden, buurlanden zijn onder haar juk gebracht, wetgeving en rechtsstaat worden gemanipuleerd en onafhankelijke media zijn verbannen.

Naties en hun macht zijn illusionair, tot het er werkelijk een keer op aankomt. Moskou is eigenlijk een plaats die zich moeilijk laat vatten. Als kunstgreep grijpt ze vaak terug op extravagante retoriek, op 'raadsels die verward zijn in mysteries die in enigma's besloten liggen'. De stad heeft een ondoorgrondelijke aura, maar kent zichzelf uiteindelijk door en door. Wanneer tijdens de vrieskoude winternachten de orthodoxe kathedralen en stalinistische suikertaarten van de hoofdstad in het licht van de schijnwerpers baden, is de macht van Moskou bijna tastbaar. Maar in het valse licht van voor- en najaar verdwijnt die macht achter een grauwsluier. Door haar geïsoleerde ligging ten opzichte van Europa, Afrika en Azië komt Moskou al snel over als een van de eenzaamste metropolen op aarde, even onbepaald als haar eigen aspiraties. Waren de omstandigheden anders geweest, dan was Moskou wellicht nooit de hoofdstad geweest. Misschien had de stad dan zelfs nooit bestaan.

In mijn verlangen om tot een beter begrip te komen van de stad die ik nu al ruim twintig jaar verken, heb ik het verleden van Moskou nauwgezet bestudeerd. Een deel van haar herinneringen valt inmiddels onvermijdelijk samen met de ervaringen die ik er heb opgedaan. Ik heb onderzoek gedaan naar de berkenbastteksten die een licht werpen op het vroegste stadium van de Slavische beschaving. Ook verdiepte ik me in de Russische geschiedenis van vóór de opkomst van de Kievse Roes, de opkomst en ondergang van het Mongoolse Rijk, liturgische kronieken, iconen, hofdocumenten, militaire verslagen, muziek, literatuur en wat dies meer zij. Turend in de donkere spiegel van het verleden hoopte ik een glimp van het heden op te vangen. 'Besef je wel wat dit land allemaal heeft doorstaan?' schimpten mijn Moskovische vrienden. De oorlogen, invasies, pogroms en interneringskampen van de afgelopen eeuwen zijn nog relatief gemakkelijk in herinnering te roepen, maar alles wat zich verder terug in de tijd heeft afgespeeld is al een stuk moeilijker te achterhalen. En dat geldt nog sterker voor zowel de mensen die dat alles hebben moeten doorstaan als de cultuur die de samenleving moest behoeven, zelfs in tijden waarin van beschaving amper kon worden gesproken.

Van Moskou houden is niet altijd even makkelijk, maar ik houd van haar. Sterker nog, ik houd meer van Moskou dan van andere plekken van Rusland, al kan ik moeilijk precies uitleggen waarom. Of misschien komt het door de levenslust en vrolijkheid achter de bruutheid en lomphheid; de positieve levenshouding, zowel in tijden van voorspoed als tegenslag. Of misschien komt het door het feit dat Moskou, ondanks totale onvrijheid, nog altijd een anarchistische, ongebreidelde indruk maakt. Tegenwoordig gaat het er echter een stuk minder vrolijk aan toe. De stad lijkt weg te zinken door een combinatie van factoren, zoals de stagnatie onder Poetin, de oorlog in Oekraïne en het hedendaagse techno-feodalisme. We worden allen geleidelijk tot slaven gemaakt in een wereld die is gekaapt door miljardairs die hun propaganda rondpompen via de zwarte apparaten waarmee wij ons volslagen in de ban laten houden. Waarschijnlijk is ook dat een van de redenen waarom ik dit boek geschreven heb: uit nostalgie naar de onvolkomen wereld van vóór de oligarchen. Een wereld waarin Moskou nog met mededogen werd bekeken en waarin Moskou die blik beantwoordde alsof ze wilde zeggen: ook jullie wereld zal ooit ineensstorten en als het zover is, hebben jullie geen idee hoe je moet rouwen. Moskou is misschien niet de oudste stad op aarde, maar behoort wel tot de ervarenste, meest doorleefde steden die ik ken.

Ik bezocht Moskou voor het eerst in december 1990 met een georganiseerde reis van de faculteit Slavische Talen van de McGill Universiteit. Het was nog de tijd van de USSR. Op luchthaven Sjeremetjevo kwamen grenswachters het vliegtuig binnenstappen en begeleidden ons twaalfkoppig reisgezelschap naar de donkere internationale terminal. Het honingraatplafond van koperen buizen ging schuil achter de dichte rookwolken van filterloze Sovjetsigaretten. Boven ons hoofd kondigden flinterende monitoren de aankomst van een andere vlucht uit Helsinki diezelfde avond aan. Op een brievenbus in de terminal stond vermeld dat hier ‘verloren documenten’ konden worden gedeponereerd: ontevreden burgers konden er een bericht achterlaten voor de *militsja*, bijvoorbeeld om een verraderlijke chef of ontrouwe minnaar aan te geven. Dat leidde dan gegarandeerd tot een politieverhoor. Bij de paspoortcontrole werd alleen mijn visum en niet mijn paspoort zelf afgestempeld, zodat officieel geen enkel spoor van mijn bezoek bewaard bleef. Een stu-

dent achter me in de rij zag lijkkbleek van angst. Later hoorde ik dat hij duizenden dollars de USSR had binnengesmokkeld voor een ver familielid. Hij kwam zonder kleerscheuren door de grenscontrole, omdat onze begeleider de aandacht van de douanier afleidde met een verzegelde sloop Marlboro's.

We verbleven in Hotel Belgrad. Dit driesterrenhotel lag aan dezelfde weg als de gigantische stenen suikertaart van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Er speelden zich allerlei marginale praktijken af. Zo runde de baliebediende een prostitutienetwerk, brachten venters in beroerd Engels sporttruien aan de man en staarden de bewakers bij de ingang onafgebroken naar een tv-schermbild met MTV.

Onze reisgids in Moskou heette Tanja. Ze was een vrouw van onbestemde leeftijd en droeg een bril met dikke glazen, die ze op de kop had getikt bij een Optica-kiosk in de metro. Net als elke andere gids die voor Intourist werkte – de reisorganisatie voor buitenlandse toeristen – was Tanja vaag verbonden aan de geheime dienst (KGB). Ze moest onder meer verslagen schrijven over haar interactie met buitenlanders, die overigens niemand ooit las. De rondleidingen verliepen altijd volgens hetzelfde stramien: op de eerste, door jetlag benevelde ochtend brachten we een bezoek aan het Rode Plein en de omliggende kerken, het leeggehaalde GOEM-warenhuis, de schatkamers van het Kremlin, en daarna keerden we terug naar het hotel voor de lunch. Tanja stopte de overgebleven etenswaren – lever en fijngemaakte tomaten – in haar tas voor haar kat thuis. De enige kleuraccenten in de stad waren toentertijd de hemelsblauw geverfde muren en gele plastic stoelen van de McDonald's aan het Poesjkinplein.

'Hier is waar Tsjechov enkele van zijn beroemdste toneelstukken, verhalen en brieven schreef,' vertelde Tanja, terwijl de toeristenbus langs de begraafplaats reed: de plek waar Tsjechov begraven ligt, en waar hij dus nooit iets heeft kunnen schrijven. We verlieten Moskou vervolgens voor een bezoek aan de stad Zagorsk (Sergiev Posad), waar we gouden koepeldaken en iconen van de Moeder Gods bewonderden. Een meisje in een te ruim vallende jas vroeg of ik met haar op de foto wilde en eiste daarna een dollar. Op de terugweg naar de hoofdstad reed de bus langs een gigantisch metalen beeld, getiteld ARBEIDSTERS EN BOERINNEN VAN DE KOLCHOZ. Tanja legde uit dat het in 1937 voor de

Wereldtentoonstelling in Parijs was gemaakt en naar Moskou was teruggebracht ter opluistering van de ingang van een landbouwexpositie.

Later die middag maakte ik een wandeling in de buurt van het hotel. Ik passeerde een betonnen omheining en belandde in een onderdoorgang waar een paar Roma ineengedoken zaten. Uiteindelijk kwam ik uit op de gitzwarte kasseien van de Arbat, een van de oudste straten van Moskou. Zoals bij veel andere straat- en wijkennamen in Moskou is ook de herkomst van de naam 'Arbat' onzeker. Later vernam ik dat de naam mogelijk is afgeleid van het Tataarse *arba*, dat 'kar' of 'karavaan' betekent, of van *rabad*, Arabisch voor wijk of stad. Arbat zou zelfs nog kunnen zijn afgeleid van *gorbat* (bochel), een verwijzing naar de kronkelige route die de straat ooit langs verschillende waterlopen volgde. Volgens een wat eigenzinniger verklaring verwijst de naam naar tovenarij (*kol-doeni-arboej*) en offerpraktijken.¹ In september 1475 verwoestte een grote brand alle houten gebouwen langs de straat, waaronder de woning van Nikifor Basenkov. Hij was adjudant van tsaar Ivan III, die bekendstaat als Ivan de Grote.² In oude kronieken wordt de Arbat meestal genoemd in verband met branden, al worden er ook invasies, pestepidemieën en geboortes van edelen vermeld. Onder de kasseien moeten dikke lagen as en verkoold hout liggen. Op een gegeven moment sloeg ik een zijstraat in, daarna een dwarsstraat en vervolgens een paar zijstraten die alsmaar korter leken. Het kostte me grote moeite om in het halfduister de terugweg naar het hotel te vinden.

Een jaar na mijn eerste bezoek vestigde ik me in Moskou. Ik wilde het Russisch onder de knie krijgen met hulp van Russen die van mij Engels wilden leren. Dat was in 1991, een jaar na de ineenstorting van de Sovjet-Unie en de opkomst van het 'niemand kan het een barst schelen'-cynisme. In de chaotische jaren onder Jeltsin kwam in heel Rusland de kille frontiermentaliteit tot ontwikkeling. Toen de markten dicht bleven, staken Moskovieten midden op straat kratten in brand. Soldaten stripten de metalen leidingen van verlaten gebouwen. Iedereen stond in de rij voor de watertrucks die rond het middaguur kwamen aangereden. Vrouwen verkochten hartige koolpasteien en leurden met ingelegde groenten in geblutste emmers, terwijl ze vroegen om een *dengi na chram* oftewel een gift voor de kerk. Later ontdekte ik dat dit oplichterij was: alles wat los en vast zat werd te koop aangeboden in Moskou. Bijna alle

Moskoviëten boven de dertig versjacherden langs de weg de inboedel van hun appartementen. Ik snapte niet waarom ze zelfs in kapotte gloeilampen handelden, tot ik doorkreeg dat ze die op hun werk omruilden voor gloeilampen die het wel deden.

Ik woonde samen met een paar behulpzame Russische postdoctorale studenten. Onze huurwoning bevond zich in een zuidwestelijke buitenwijk van de stad, voorbij de eindhalte van de rode metrolijn die ooit als eerste was aangelegd. De staatsplanningsdienst had er achthoekige appartementencomplexen laten bouwen, negen tot zeventien etages hoog, die uittorenden boven kleine lapjes groen waarin betegelde kiosken stonden. Onder het winterse wolkendek versmolt alles tot een grauwe massa. Naarmate mijn ogen zich aan de natte sneeuwbuien aanpasten, ontdekte ik in deze druilerige monotonie echter steeds meer details. In mijn studentenwoning kwam ik onder anderen geregeld de Russische ambassadeur in Libië tegen. Ook woonde er een tiener die Konstantin heette, vreselijk stotterde en een ontroerende liefde koesterde voor de Amerikaanse rockband Metallica. De versleten parketvloeren waren bedekt met een geel poeder tegen kakkerlakken. Dat poeder belandde ook op de tong van Masja, de kat die vrij door het appartementencomplex zwierf. Wanneer ik het licht in onze gemeenschappelijke keuken aandeed, schoten de kakkerlakken alle kanten op. Ze waren inmiddels immuun voor het gif. Bij de receptie zaten overdag twee dames die telefoontjes beantwoordden en de post sorteerden, als die al werd bezorgd. Een van de dames had nog een beambtenbaan als *dezjoernaja po eskalatoroe*: dienstdoend metromedewerkster bij de roltrap.

Ik leerde al improviserend maaltijden bereiden met de wintergroenten die werden verkocht op de armzalige markt vlak bij het lokale openbaarvervoersknooppunt. Dankzij de hyperinflatie kon ik mezelf voldoende bevoorraden met het roebelequivalent van twintig dollar per week. De wisselkoers werd bepaald door een Nigeriaanse geldwisselaar in een aangrenzend studentenhuus. Veilig weggekropen tussen stapels roebels waarop Vladimir Lenins gelaat stond afgebeeld, hield hij een revolver in zijn hand. Naar eigen zeggen had hij die een paar weken eerder nog moeten gebruiken. Aan de overkant van de straat verkocht een bakker wit- en bruinbrood voor een stuiver per stuk. Zowel zoete Sovjet-

champagne als laagjestaart was makkelijk verkrijgbaar. Roedels honden (afgedankte huisdieren) stroopten de straten af. Ze hadden door hoe verkeerslichten werkten, want ze wisten te voorkomen dat ze werden aangereiden door de verlengde autobussen die over Prospekt Vernad-skogo denderden.³ 's Nachts sliepen de honden in metrostations en soms reden ze zelfs met de metro mee. Een keer zag ik een groene hond lopen. Ik heb me altijd afgevraagd of hem hetzelfde was overkomen als de blauwe honden die enkele jaren eerder werden beschreven in een artikel in *The Moscow Times*. Deze honden waren te dicht in de buurt van een verlaten chemische fabriek gekomen.⁴

Ik bleef me verwonderen over de straatnamen en verloor mezelf in etymologieën. Het woord voor *selo* (dorp) zit verscholen in het woord voor universum, *vselennaja*. *Semja* (familie) laat zich herleiden tot 'wij zeven'. *Zavod* (fabriek) komt van 'achter' en 'water', iets wat dus energie uit water put. In het woord voor beer (*medved*) zijn de begrippen voor honing en voor iemand die iets zoekt met elkaar verbonden. Vanaf het moment dat ik las dat Moskou (Moskva) op zeven heuvels is gebouwd, legde mijn hoofd instinctief een verband tussen *grad* (nederzetting), *gorod* (stad) en *gora* (berg). Ook in de namen van de oudste metrostations zitten dit soort microgeschiedenissen verscholen, net als in de vervaagde affiches van theaters en de gedeeltelijk vervaagde namen bij tramhaltes.

Mijn docenten deden alsof ze lesgaven en ik deed alsof ik studeerde. Een van mijn Canadese klasgenoten stak in het klaslokaal een sigaret aan. Brutaal wees hij erop dat het rijmend gezegde *Ne imej sto roeblej, a imej sto droezej* (Beter honderd vrienden dan honderd roebel) tegenwoordig nog maar van weinig waarde was, aangezien een stapel augurken bijna het dubbele kostte. Tegen het einde van mijn vier maanden in Moskou ontving ik bericht van McGill dat ik mijn afstudeerscriptie moest inleveren. De rest van mijn verblijf besteedde ik aan onderzoek naar een propagandistische opera van Sergej Prokofjev. Toen ik mijn docenten vertelde welk onderwerp ik voor mijn scriptie had gekozen, kreeg ik als reactie: 'Zulke oude troep? Hoe saai wil je het hebben?'

Het leven in de Sovjet-Unie verliep altijd al moeizaam en voor Rusland had zich nog geen nieuwe uitweg aangediend. Het was de vraag of die uitweg er ooit zou komen. Dit is een van de lessen die Moskou de we-

reld voorhoudt: verlang nooit naar de complete ineenstorting van alles, want alles wat je op de puinhopen moet opbouwen, is per definitie instabiel en onbetrouwbaar. Criminele elementen vulden het vacuüm dat was ontstaan. Ze creëerden een nog grotere chaos en lieten de Russen terugverlangen naar het geordende, stabiele leven onder Leonid Brezjnev. De Zweeds-Russische Night Fight Club kreeg al snel concurrentie van casino's en van de bar Hungry Duck vlak bij het voormalige hoofdkwartier van de KGB (tegenwoordig FSB). In dit bomvolle hol dromden zweterige expats samen die vastbesloten waren de bloemetjes buiten te zetten. Ik was zelf een buitenlander en ik besepte dat wij buitenlanders een deel van het probleem vormden: we benaderden Moskou – en de Moskovieten – louter vanuit een uitbuitende, neerbuigende houding. Een schrijver voor het Amerikaanse online tijdschrift *Salon* gaf een treffende beschrijving van de sfeer in de bar, waar mannen in trainingspakken lonkten naar de 'jonge dochters in de massa's, wier levenslot in het Rusland van de afgelopen achthonderd jaar er weliswaar steeds anders heeft uitgezien, maar in wezen altijd op hetzelfde is neergekomen: tot slaaf gemaakt door de Mongoolse horden, horig gemaakt op de landgoederen van de adel, geknecht in de funeste kolchozen en fabrieken en – het recentst – uitgebuit door oligarchen en een corrupte, stuurloze staat'.⁵ Afgaand op de strapatsen van excentrieke verslaggevers met een meermaals geldig visum was Moskou in de jaren negentig een stad van bandeloze erotiek, het speelterrein van een turbo-aangedreven libido, de verstedelijkte versie van de Scythische steppe. Auteurs van de Amerikaanse expatskrant *The eXile* probeerden hun journalistieke geloofwaardigheid nog te onderbouwen met uitstapjes naar de Russische provincie waar ze stakende mijnwerkers interviewden. Privé schepten ze echter vooral op over hun seksuele wapenfeiten.⁶

Ik werkte in de spoelkeuken van een restaurant waar in bourbon gemarineerde bonengerechten werden geserveerd, kocht voor een habbekrats kaartjes voor minder populaire voorstellingen in het Bolsjojtheater en volgde als toehoorder een cursus aan het Staatsconservatorium van Moskou, al begreep ik nog niet de helft van wat er werd gezegd. Ik ging kamperen in een tijd van het jaar waarin het nog te koud was om buiten te slapen. Ik voltooide mijn afstudeerscriptie. Ik verliet Rusland en keerde later terug, ditmaal voor onderzoek voor mijn dissertatie over

esthetiek in het Russische zilveren tijdperk rond de laatste eeuwwisseling. Ik betrok een woning in een appartementencomplex aan de noordelijke rand van de stad, op een kwartier lopen over asfaltpaden vanaf het metrostation Planernaja (of, met het accent op de tweede lettergreep, Planjornaja, afgeleid van het Franse woord *planeur*, zweefvliegtuig).⁷ Ik had ook in een studentenhuus van het conservatorium kunnen gaan wonen, maar dat was zo krap bemeten dat mijn vriendin Galina zich soms in een vrouwenziekenhuis liet opnemen om een beetje rust te krijgen. De huur van mijn appartement bedroeg 200 dollar per maand en verder niets, zolang ik maar boodschappen deed voor mijn huisbaas Valentina.

Valentina was een accountant van middelbare leeftijd en werkte voor een bank. Haar vriend had beloofd voor haar de dreigementen uit te voeren die ze had geuit tegenover een zekere Boris Nikolajevitsj. Hij was haar nog miljoenen roebels schuldig, nadat zijn kapsalon failliet was gegaan (misschien had hij die zelfs nooit geopend). Valentina maakte zich niet druk over de hyperinflatie, maar wel over de oorlog in Tsjetsjenië, Jeltsins bietenrode hoofd en een bepaalde televisiereclame voor toilet-papier. Ze nodigde me uit om samen te kijken naar klassieke Sovjetfilms zoals *Moskva slezam ne verit* (*Moskou gelooft niet in tranen*). De titel verwijst naar een oud gezegde dat in wezen verkondigt: je staat er altijd alleen voor, mijn kind. Geen enkele Moskoviet is zo goedgelovig om te denken dat de overheid aan zijn kant staat. Valentina kon lyrisch uitweiden over haar jonge jaren als lid van de Communistische Partij onder Brezjnev. Ze verafgoodde haar geïmporteerde apparaten van Siemens, die minstens twee keer per week kortsluiting veroorzaakten in de stoppenkast van het appartement. De weekenden bracht ze door in haar twee verdiepingen hoge bakstenen datsja. Ook vloog ze een paar keer naar Istanboel, waar ze tijdens aanvallen van koopwoede talloze schoenen insloeg. Ze had inmiddels ruim vijftig paar schoenen verzameld. Volgens haar was dat genoeg om de rest van haar leven mee uit te zitten. Wanneer op tv weer eens een Sovjetheld uit de Tweede Wereldoorlog verscheen, de borst behangen met medailles, zette ik me schrap voor een vurige uiteenzetting over hoe Jozef Stalin de wereld had gered. 'Hij heeft veel slechte dingen gedaan,' gaf Valentina schoorvoetend toe, maar het was het hoofd van zijn veiligheidsdienst, Lavrenti Beria, die

verantwoordelijk was geweest voor de moorden op ‘de vijanden van het volk’. Ze trok dan snel de gordijnen open om van onderwerp te veranderen en wees naar het aangrenzende appartementencomplex: ‘Kijk toch wat we hebben opgebouwd,’ zei ze vol trots. Mij restte niet anders dan in stilte staren naar de blokkendozen van gebroken wit.

Het ontbrak in Moskou aan alles. Aan politie, aan basisvoorzieningen, aan elk teken van een functionerende overheid. Afbrokkelende stoepen maakten plaats voor houten planken die het slijk bedekten, waaronder eeuwenoud houten sierwerk verborgen lag en daaronder: de beenderen van de metropool en haar bewoners. Op vlooiemarkten werd Sovjetkitsch verhandeld, terwijl antiquiteiten uit de keizerlijke periode geruisloos uit particuliere verzamelingen verdwenen. Ook hun eigenaren trokken stilletjes weg. Negentiende-eeuwse portretten en vergulde iconen verdwenen via de achterdeur van musea naar het Westen, waar destijds een euforische stemming heerste over de overwinning in de Koude Oorlog. Oude waterstromen die lang geleden onder de grond waren geleid, zetten nu opeens kelders blank. De stank van het pissoir in de kelder van de Lenin Staatsbibliotheek drong door tot in de cafetaria en de leeszalen. De ammoniak tastte het papier van eeuwenoude kronieken (*letopisi*) aan, waarin de verhalen zo waren opgetekend dat ze de wensen van vorsten en priesters dienden, terwijl hun onderdanen en tegenstanders het moesten ontgelden. Russische heersers zijn zich altijd terdege bewust geweest van één waarheid: alles wat opgeschreven staat, wordt uiteindelijk voor de waarheid aangenomen, ongeacht de werkelijke feiten.

Ik had een bibliotheekpasje waarmee ik toegang had tot boeken en artikelen die aansloten bij het onderwerp van mijn dissertatie. Na veel tijd en moeite kreeg ik uiteindelijk ook inzage in documenten die op microfilm waren vastgelegd. Soms kreeg ik een schrobbering van gestreste stafleden, omdat ik te veel materialen had aangevraagd of verwachtte dat mijn aanvragen onmiddellijk werden afgehandeld. Onlangs werd ik herinnerd aan mijn naïeve onbezonnenheid toen ik een doos met foto's uit mijn studietijd doorkeek. Op een van de foto's stond ik voor het bronzen standbeeld van Moskous legendarische stichter Joeri Dolgoroeki. Ik kon me niet herinneren wie de foto had gemaakt noch de naam van de vrouw die naast me stond. Ik wist alleen nog dat ze uit Siberië kwam.

Vandaag de dag is Moskou betoverend charmant en nauwelijks nog te herkennen als de Russische hoofdstad uit de wanhopige jaren negentig. Ik heb geleerd dat het momentum van de geschiedenis zich vaak weinig aantrekt van de logica van oorzaak en gevolg. Alles kan gebeuren, wat betekent dat Karl Marx dus ongelijk heeft: er bestaat geen dialectiek, geen ordentelijke, voorbestemde vooruitgang. Tijdens het schrijven van dit boek lag mijn focus in de eerste plaats bij de heersers en pas in de tweede plaats bij de overheersten. Over het leven van de laatsten in de vroegste eeuwen van Moskou's bestaan is helaas weinig vastgelegd. Hun levens en levensverhalen heb ik samengebracht onder de overkoepelende noemer 'het volk' (*Narod*). Tot aan het tijdperk van Peter de Grote heb ik een chronologische tijdlijn van eeuw tot eeuw aangehouden. Daarna volgt een meer thematische benadering van de manieren waarop Moskou zich steeds heeft heropgebouwd en heruitgevonden, gezien door de ogen van dromers, plannenmakers, samenzweerders en boosdoeners. Wat hierna volgt, is een geschiedschrijving van een grootse geopolitieke macht: verhalen over water en land, over vuur, mensen en geesten, over harde lessen en soms nog hardere waarheden.

DE RIVIER

Ter gelegenheid van het achthonderdjarig bestaan van Moskou gaf Sovjetdictator Jozef Stalin in 1947 een team archeologen opdracht om in Kiev onderzoek te doen naar het graf van vorst Joeri. Hij wordt in het algemeen gezien als de stichter van Moskou. In 1147 meldde Joeri dat hij zich bevond in een fort op een heuvel, gelegen aan een traag stromende rivier. De aarden en houten verdedigingswerken hadden de vastberaden manschappen van Joeri niet kunnen tegenhouden: het fort werd ingenomen. In de loop van de eeuwen werd het bouwwerk herhaaldelijk uitgebreid en groeide het uit tot het symbool van soevereine macht: het Kremlin, de officiële zetel van alle Russische en communistische machthebbers.

Het voornaamste doel van het archeologisch team was de schedel van Joeri. Ze wilden deze gebruiken als model voor diens standbeeld dat tegenover het stadhuis van Moskou zou komen te staan. Ze vonden echter niets in de Verlosserskerk in Berestove, waar Joeri volgens de overlevering begraven lag, ondanks een plaquette in de kerkkapel met de veelbelovende woorden: HIER LIGT HIJ BEGRAVEN. In 1989 werden drie sarcofagen gevonden, samen met een bierflesje waarin een onleesbaar briefje zat. Men hoopte dat een van de sarcofagen de stoffelijke resten van Joeri bevatte en dat in de andere twee mogelijk een van zijn zonen en een van zijn vrouwen begraven lagen. DNA-onderzoek heeft hier echter geen uitsluitsel over kunnen geven.¹

Desondanks ging de ontwerpwedstrijd die uitgeschreven was voor het standbeeld gewoon door. Het ontwerp van Vera Moechina toonde Joeri 'in de grandioze klassieke kleding van een Russische vorst (zonder maliënkolder), gekleed in een lange witte mantel, afgezet met goudborduur en een kostbare, glinsterende gesp'. Zijn milde gelaatstreken pasten bij de vorst van een 'hoofdstad van vrede, welwillendheid en kunst'.² Haar ontwerp werd echter afgewezen ten gunste van dat van Sergej Orlov. Hij beeldde Joeri uit als een ware Russische held en boegbeeld van de staatsmacht. (Zijn Angelsaksische afkomst via moederszijde werd daarbij gemakshalve even buiten beschouwing gelaten.) Tijdens de onthulling van het monument op 6 juni 1954 riep een van de aanwezigen: 'Maar het lijkt helemaal niet op hem!' Iemand anders wierp tegen: 'Wel waar!'³ Communistische hardliners voerden aan dat een standbeeld van deze vorst, bekend als een feodale uitbuiters van de boerenbevolking, geen plek verdiende in het centrum van communistisch Moskou. Zij trokken echter aan het kortste eind.

Joeri maakt zich gereed voor de strijd; zijn hengst heft een been op. De vorst is gehuld in een harnas, met helm en schild waarop het wapen van Moskou prijkt: een afbeelding van de heilige Joris (de patroonheilige van Joeri) die een draak doodt.⁴ De heilige Joris symboliseert de verenigde macht van kerk en staat die tezamen de vijanden van Rusland overwinnen en het volk kastijden voor hun zonden en ontrouw; voor dat laatste staat de draak symbool. 'Hoe verschrikkelijk de demon ook is, de macht twijfelt er immers nooit aan dat hij op een dag het monster zal verslaan en ons allen zal redden,' verklaart de mediëvist Vladimir Sjarov.⁵ De macht zorgt voor zichzelf. De macht bestaat voor zichzelf.

De vorst zit hoog te paard, gegoten in brons. In de ene hand houdt hij de teugels van zijn hengst; met de andere hand wijst hij naar de grond alsof hij wil aangeven: hier is het begonnen. Hier werden de muren opgetrokken, de grachten gegraven en kwamen vorsten, priesters en handelaren op de Zijderoute samen. Dit beeld markeert zowel de plaats als het moment waarop Moskou ontstond: als een versterkte nederzetting op een heuvel aan een rivier.

De rivier draagt dezelfde naam als de stad: Moskva in het Russisch. Ze is ondiep, troebel en bevriest in de winter, net als haar zijrivieren. De grootste zijrivier is de Neglinnaja die onder het centrum van Moskou